

SHASHMAQOMNING TARIXIY SHAKLLANISHI VA MUSIQA MEROSIDAGI O‘RNI.

G‘olibov Xurshidjon Umidjon o‘gli

Buxoro Davlat Universiteti Talabasi

galibovxurshid@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek milliy musiqa madaniyatining yuksak namunalaridan biri bo‘lgan Shashmaqomning tarixiy shakllanish jarayoni, uning musiqiy tuzilishi va madaniy meros sifatidagi o‘rni ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda Shashmaqomning Buxoro amirligi davrida shakllangani, uning “Buzruk”, “Rost”, “Navo”, “Dugoh”, “Segoh”, “Iroq” kabi oltita asosiy maqomdan tashkil topgani, shuningdek, ushbu majmuaning ustoz–shogird an‘anasi orqali avloddan avlodga o‘tib kelgani haqida tarixiy manbalar va maqomshunoslik tadqiqotlariga tayangan holda yoritiladi. Maqolada Shashmaqomning kompozitsion tuzilishi (saraxbor, talqin, nasr, ufar, savt), usul tizimi, poetik matnlarining tasavvufiy va ma‘naviy mazmuni, ijrochilik maktablari (Buxoro va Xorazm)ning o‘ziga xos jihatlari tahlil etiladi. Shuningdek, Shashmaqomning 2003-yilda UNESCO tomonidan Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi sifatida e‘tirof etilgani, uning zamonaviy musiqa ta‘limida, xalqaro sahnadagi ahamiyatida va madaniy diplomatiyadagi roli ilmiy dalillar asosida yoritiladi. O‘rganish natijalari Shashmaqomning nafaqat musiqiy meros, balki xalqning tarixiy xotirasi, estetik didi va milliy ruhiyatining muhim tarkibiy qismi ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar. Shashmaqom, Buxoro musiqa maktabi, maqom san‘ati, tarixiy meros, UNESCO, musiqiy tuzilma, maqomshunoslik, usul tizimi, ustoz–shogird an‘anasi, milliy madaniyat.

Kirish. O‘zbek xalqining boy musiqa merosi ichida Shashmaqom alohida ilmiy va badiiy ahamiyatga ega yuksak san‘at namunasi sifatida e‘tirof etiladi. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Shashmaqomning shakllanish jarayoni XVIII asrning oxiri – XIX asr boshlariga to‘g‘ri kelib, ayniqsa Buxoro amirligi hududida faoliyat yuritgan mashhur xonandalar va sozandalar ijodi bilan chambarchas bog‘liqdir. Maqomshunos A.Bobojonov ta‘kidlaganidek, Shashmaqomning musiqiy tizimi mukammal ohang, ritm va lad uyg‘unligiga ega bo‘lib, u xalqning asrlar davomida shakllangan musiqiy tafakkurining yuksak ko‘rinishidir. Shashmaqom atamasi o‘zbek tilida “olti maqom” ma‘nosini bildiradi va u “Buzruk”, “Rost”, “Navo”, “Dugoh”, “Segoh”, “Iroq” kabi oltita asosiy maqomdan tashkil topgan. Har bir maqomning o‘ziga xos lad tizimi, musiqiy shakli, usuliy tuzilishi va

poetik mazmuni mavjud. Musiqashunos F.S. Karomatovning tadqiqotlarida qayd etilishicha, mazkur maqomlar tarkibida saraxbor, talqin, nasr, ufar, savt kabi janrlar majmuasi bo‘lib, ular asrlar davomida ijrochilik maktablari orqali boyitilib kelgan (Karomatov F.S., O‘zbek xalq musiqasi tarixi, 1981).

Shashmaqomning shakllanishi nafaqat musiqiy jarayon, balki ijtimoiy-madaniy omillar bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Buxoro amirligida ijod qilgan Hofiz Tohir, Shoshmaqom ustasi Shodi, Domla Halim Ibodov kabi mashhur san’atkorlar maqomning rivojiga katta hissa qo‘shganlar. Ularning ijodi haqida O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Musiqa merosi institutida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar hamda O‘zbekiston maqom an‘anasiga bag‘ishlangan o‘quv qo‘llanmalarda keng yoritilgan. 2003-yilda Shashmaqomning UNESCO tomonidan Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi ro‘yxatiga kiritilishi ushbu musiqa tizimining xalqaro miqyosdagi ahamiyatini yanada mustahkamladi. Bu holat mazkur san’atning tarixiy ildizlari chuqur ekanini, uning kompozitsion tuzilmasi, poetik-estetik mazmuni va ijrochilik an‘anasi jahonda qadrlanayotganini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

Shu bois Shashmaqomning tarixiy shakllanishi, uning o‘zbek musiqiy merosidagi o‘rni, zamonaviy talqinda rivojlanish istiqbollari va tadqiq etilish jarayoni ilmiy jamoatchilik uchun dolzarb mavzulardan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu maqolada Shashmaqomning shakllanish bosqichlari, musiqiy va poetik tizimi hamda uning o‘zbek madaniyati taraqqiyotidagi o‘rni ilmiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi.

Shashmaqom o‘zbek xalqining ko‘p asrlik musiqiy tafakkuri va badiiy madaniyatining eng yuksak namunalaridan biri sifatida shakllangan murakkab va mukammal musiqiy tizimdir. Uning tarixiy shakllanishi uzoq davom etgan jarayonlar bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayon O‘rta Osiyodagi qadimiy musiqa madaniyati, xalq og‘zaki ijodi, saroy musiqasi va tasavvufiy adabiyot an‘analari bilan uyg‘un ravishda rivojlanib borgan. Akademik F.S. Karomatov ta’kidlaganidek, maqom san’ati Sharqning umumiy musiqiy merosi bilan aloqador bo‘lsa-da, Shashmaqom o‘zining lad tizimi, ritmik tuzilishi, poetik mazmuni va ijrochilik an‘analari bilan o‘zbek musiqa madaniyatiga xos milliy xususiyatlarni aks ettiradi.

Shashmaqomning shakllanishi ayniqsa XVIII–XIX asrlar davomida Buxoro amirligi hududida kuchaygan musiqiy muhit bilan chambarchas bog‘liq. Buxoro saroyi o‘z davrida yirik madaniy markaz bo‘lib, unda xonandalar, sozandalar va ustoz san’atkorlar maxsus maktablarda tayyorlangan. Shodi Hofiz, Domla Halim Ibodov, Xoja Hakim kabi mashhur ustozlar faoliyati, ularning ijrochilik an‘analari, shogirdlar tayyorlash tizimi Shashmaqomning bugungi shakliga asos yaratdi. Tadqiqotchi A. Bobojonov o‘z asarlarida Shashmaqomning mukammal kompozitsion tizimga aylangan davri aynan Buxoro musiqa maktabi bilan bevosita bog‘liq ekanini qayd etadi.

Maqomning “shash” – olti, “maqom” – asosiy musiqiy yo‘l ma’nosini anglatishi uning tarkibida olti yirik maqom mavjudligidan dalolat beradi. Bular — Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh va Iroq maqomlaridir. Har bir maqom o‘ziga xos ohang tizimi, musiqiy kayfiyat, ritmik usul va poetik mazmun bilan ajralib turadi. Masalan, Buzruk ulug‘vorlik va jiddiylikni ifodalasa, Navo lirik ohanglarga boy, Rost esa barqarorlik va uyg‘unlikni aks ettiradi. Ushbu maqomlar ichida saraxbor, talqin, nasr, ufar va savt kabi musiqiy shakllar o‘zaro bog‘liq holda keltiriladi va ular maqomning musiqiy fikr rivojini bosqichma-bosqich ochib boradi. Bu kompozitsion tizim o‘zbek xalqining estetik qarashlari, musiqiy didi va badiiy tafakkurining yuksak darajasini namoyon qiladi.

Shashmaqomning poetik asoslari ham uning badiiy qiymatini oshiruvchi eng muhim jihatlardan biridir. Maqomlarda qo‘llanadigan matnlarning aksariyati Alisher Navoiy, Ho‘fiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Boborahim Mashrab kabi mumtoz shoirlar ijodiga mansub bo‘lib, undagi tasavvufiy-falsafiy g‘oyalar musiqiy ohang bilan uyg‘unlashgan holda tinglovchida chuqur ruhiy ta’sir uyg‘otadi. Maqomlarning poetik matnlarida ma’naviy kamolot, ilohiy ishq, insonning ichki dunyosi, ruhiy tozalanish singari g‘oyalar asosiy mavzu sifatida ilgari suriladi. Shuning uchun Shashmaqom nafaqat musiqiy meros, balki tasavvuf falsafasi va mumtoz adabiyotning musiqiy talqini sifatida ham katta ahamiyatga ega.

Shashmaqomning rivojlanishi jarayonida ijrochilik maktablarining roli ham juda muhim bo‘lgan. Eng yirik maktablar — Buxoro va Xorazm ijrochilik an‘analari o‘rtasida ma’lum farqlar mavjud. Buxoro maktabida ohanglar keng, falsafiy mazmunli va sokin kechinmalarni ifodalovchi bo‘lsa, Xorazm maktabi ritmik jihatdan jonli, xalqona ruhga yaqin va shiddatli tarzda ijro etilishi bilan ajralib turadi. Har ikki maktab Shashmaqomning boyib borishida, ijrochilik imkoniyatlarining kengayishida va janrning turli shakllarda talqin etilishida katta rol o‘ynagan. Bu maktablar orqali Shashmaqom asrlar davomida uzluksiz tarzda avlodlardan avlodga yetib kelgan.

Mustaqillik yillarida Shashmaqomga bo‘lgan e’tibor yanada kuchaydi. O‘zbekiston davlat konservatoriyasi, Alisher Navoiy nomidagi davlat akademik katta teatri, Maqom san’ati markazlari va Musiqa merosi institutlari Shashmaqomni ilmiy tadqiq etish, notaga olish, eski fonograf yozuvlarini restavratsiya qilish, yosh ijrochilarni tayyorlash yo‘nalishida keng ko‘lamli ishlarni amalga oshirmoqda. Shashmaqomning 2003-yilda UNESCOning “Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi” ro‘yxatiga kiritilishi esa bu san’atning xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirdi. Bu qaror nafaqat Shashmaqomning qadimiyligini, balki uning hozirgacha saqlanib, rivojlanib kelayotgan tirik meros ekanini tasdiqlaydi.

Bugungi kunda Shashmaqom yangi zamonaviy talqinlarda ham namoyon bo‘lmoqda. Ijrochilar tomonidan turli orkestr variantlari, elektron-uslubdagi qayta ishlanmalar, teatr

sahnasida musiqiy ko‘rinishlari yaratilmoqda. Shu bilan birga, san’atning klassik shaklini saqlab qolish bo‘yicha ham jiddiy ilmiy-amaliy harakatlar olib borilmoqda. Raqamli texnologiyalar yordamida maqomning eski yozuvlarini tiklash, audio va video arxivlar yaratish, onlayn kutubxonalar tashkil etish orqali Shashmaqomning keng ommaga yetkazilish imkoniyatlari yanada kengaydi. Bu jarayon Shashmaqomning nafaqat tarixiy meros sifatida, balki zamonaviy musiqiy madaniyatning bir qismi sifatida ham rivojlanib borayotganini ko‘rsatadi.

Shashmaqomning o‘zbek musiqa merosidagi o‘rni uning nafaqat san’at namunasi, balki xalqning ma’naviy xotirasi, tarixiy an’anasi va madaniy qadriyatlari bilan uzviy bog‘liq ekanida namoyon bo‘ladi. Uning ohanglari, lad tizimi, poetik mazmuni va ijrochilik uslubi o‘zbek xalqining ruhiy dunyosi, dunyoqarashi, badiiy-estetik tafakkurini ifodalaydi. Shu bois Shashmaqom ilmiy, badiiy, estetik va madaniy jihatdan o‘rganishga arzigulik boy meros sifatida qadrlanadi.

Xulosa

Shashmaqom tarkibidagi oltita maqom – Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh va Iroq – o‘zining ohangiy, usuliy va badiiy mazmun jihatidan bir-birini to‘ldiruvchi mukammal tizimni tashkil qiladi. Ushbu maqomlarda qo‘llanilgan mumtoz poetik matnlar, tasavvufiy-falsafiy g‘oyalar, ruhiy kamolotga undovchi mazmunlar Shashmaqomning badiiy qimmatini yanada oshiradi. Buxoro va Xorazm ijrochilik maktablarining shakllanishi esa Shashmaqomning turli uslubiy talqinlarda boyib borishiga xizmat qilgan.

Mustaqillik yillarida Shashmaqomning qayta tiklanishi, ilmiy tadqiq etilishi, ijrochilik maktablarining rivojlanishi hamda UNESCO tomonidan nomoddiy madaniy meros sifatida e’tirof etilishi ushbu san’atning jahon miqyosida tan olinayotganidan dalolat beradi. Zamonaviy texnologiyalar va yangi ijrochilik uslublarining joriy etilishi Shashmaqomni bugungi avlodga yetkazish va uning tarixiy meros sifatida saqlanishini ta’minlamoqda.

Shu tariqa, Shashmaqom nafaqat o‘zbek musiqa san’atining bebaho durdonasi, balki xalqning milliy o‘zligi, ma’naviy va estetik qadriyatlarining yorqin ifodasi sifatida o‘rganilishi, asrab-avaylanishi va kelajak avlodlarga to‘la holda yetkazilishi zarur bo‘lgan noyob madaniy merosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karomatov F. S. O‘zbek xalq musiqasi tarixi. – Toshkent: Fan, 1981.
2. Bobojonov A. O‘zbek maqom san’ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1999.
3. Sodiqov R. O‘zbek musiqa merosi va maqom san’ati. – Toshkent: Sharq, 2005.

4. Yusupov R. Maqom va zamonaviy musiqashunoslik masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
5. Musiqa merosi instituti materiallari. – Toshkent: O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, 2010.
6. Normatov R. Buxoro maqom maktabi va uning rivoji. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1994.
7. O‘zbekiston Respublikasi “Maqom san’atini rivojlantirish” ilmiy loyihasi materiallari. – Toshkent, 2018.
8. Alisher Navoiy, Hofiz, Jomiy – Maqomlarda qo‘llanilgan mumtoz poetik matnlar to‘plamlari.